

Несумњиво, у третираном периоду Хрватска сељачка странка била је незаобилазан судио-ник комплицираних и протурјечних збивања у Југославији. Др Томислав Ишек је успио у прома-трању босанскохерцеговачких прилика у реализацији стратегијских циљева ове странке, а оно у чему је посебно успио јесте смјештање тог сегмента повијести у оквир без кога је немогуће схватити историјат Странке. Уважавањем значаја превирања у свијету и земљи, затим економске кризе, увођења диктатуре, покушаја преуређења државе, потписивања Споразума и слично, аутор је објаснио дјелатност ХСС у Босни и Херцеговини кроз њено хрватско становништво које се политички организирано и национално хомогенизирано. Наравно, аутор нас стално подсећа да је то само један сегмент историје Хрватског народног покрета и Хрватске сељачке странке и Босне и Херцеговине у периоду од 1929. до 1941. године.

Имајући у виду све потешкоће на које је аутор наилазио, са сигурношћу се може рећи да је ова књига употпунила списак историографске литературе о историјату ХСС. Објективност, одмјереност и критичност овом дјелу дају научну сериозност. Велико богатство изворне грађе, презентирано кроз одмјерено дозирање, даје књизи посебну драж. Осим што ће људи од струке добити вриједну књигу из историје народа Босне и Херцеговине, то ће и пасионирани љубитељи моћи уживати у читању њених страница.

Вера Кап

Радомир Булатовић, Концентрациони логор Јасеновац с посебним освртом на Доњу Градину, "Свјетлост", Сарајево, 1990, 451 стр.

Крајем 1990. године из штампе је изашла књига Радомира Булатовића о концентрационом логору Јасеновац, с посебним освртом на Доњу Градину. У поднаслову стоји да је то историјско-социолошка и антрополошка студија, на којој је аутор радио двадесет година.

На почетку, Булатовић истиче да је један од разлога због којих се прихватио овога посла тај што се показало "неким одговорити и на питање које је становништво ту највише страдало".. По њему, то се могло постићи само истраживањима у простору концентрационог логора Јасеновац, затим изучавањем уставског законодавства, те архивске грађе Комисије за утврђивање ратних злочина окупатора и њихових помагача (11. стр.).

За истраживача који обрађује један концентрациони логор важно је утврдити укупан број жртава у истом, као и полну, старосну, социјалну и националну структуру. Што се истраживања у простору логора тиче, из књиге се не види која је то вршио сам аутор. Антрополошка није, јер су то урадили други и аутор само преноси њихове резултате. Није ни историјска, јер Булатовић није истражио ни навео ниједан документ који се налази у документациону центру Спомен подручја Јасеновац. О уставском законодавству су аутори који се баве ратним периодом рекли готово све, стога је сувишно понављање истог на 23 од укупно 451 стране књиге. Комисија за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача у свом називу нема ријеч "ратних", а назив фонда је Земалска комисија за Босну и Херцеговину за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. За овакву тему није довољна само грађа ове комисије. Постоји мноштво других извора.

Аутор, даље, наводи да је задатак његовог рада да изнесе приближан број страдалих у Јасеновцу, као и у општинама Босанска Дубица и Травник, те утврди националну структуру, а затим укаже и на економску улогу Јасеновца, који је, по њему, у првом реду, творница за стицање капитала. Аутор није дао документе и показатеље по којима је Јасеновац у првом реду творница

за стицање капитала. Из документа се види да су заточеници радили за потребе усташке економије. На економији у Јабланицу радило је око 250 мушкараца и око 150 жена, а у Млаки 22 мушкараца и 50 жена. Након два до три мјесеца заточеници су ликвидирани, уколико нису помрли од глади, болести или убијени зато што због исцрпљености нису могли да раде. Кориштени су за пољопривредне радове од прољећа до почетка зиме, а неки, који су се бринули за стоку и преко зиме. Зна се да је економија у Јабланицу распуштена 1.12.1944. године. Одјећа у којој су заточеници стизали у Јасеновац слала се на прераду у текстилну творницу "Прпић" код Забока.

Булатовић истиче да се из извора "све то може открити, али не лако и једноставним препривањем или једностраном интерпретацијом". Читава књига, а посебно поглавља о резултатима антрополошких истраживања и жртвама Босанске Дубице и Травника управо су такав производ. Аутор тврди да се "може наћи доста извора у усташким записима, ко је као Хрват, Муслима, Словенац и слично страдао у Јасеновцу", а да таквих података нема када су у питању Срби, Јевреји и Роми. Документи доказују супротно. Сви су Јевреји према списковима направљеним на почетку рата и слани у логоре. Постоје и спискови Рома (Војноисторијски институт, фонд НДХ) као што постоје и спискови Срба (непотпуни, Музеј револуције, Сарајево). Па и сам Булатовић помиње Србе с Пала који су послани у логор Крушчица, али не даје сигнатуру тог документа.

Аутор се на неколико мјеста у књизи позива на *Преглед стратишта и жртва фашистичког терора у Босни и Херцеговини*, који је сачинио и издао Републички одбор Савеза удружења бораца народноослободилачког рата Босне и Херцеговине 1985. година и нетачно наводи презентирани податке. Једна од нетачности је да су борци утврдили да је у Босни и Херцеговини 1.013 стратишта са преко 10 жртава (16 стр). Према *Прегледу*, укупан број стратишта је 1.014, од чега 769 с преко 10 жртава. Уз ово иде и тврдња да "постоји на хиљаде мањих Јасеноваца широм НДХ" (19 стр.) Тачан број стратишта се зна, па га је требало и навести. На 78. страни аутор је дао карту жртва фашистичког терора по општинама Босне и Херцеговине, а на 78-79. страни су редни бројеви општина. У четири круга дате су величине 50, 500, 5.000 и 10.000, а на карти је чак 16 величипа. Као извор наводи се *Преглед*. У њему нема карте. Аутор је требао уз списак мјеста дати и број жртава, па му се не би десило да испусти Ново Сарајево, Стари Град, Прњавор. Под редним бројем 43 дат је Дрвар, док у *Прегледу* стоји Титов Дрвар.

Позивајући се на *Преглед* Булатовић наводи да је на овим стратиштима, осим Доње Градине, страдало: Хрвата 1.023, Јевреја 7.357, Муслимана 7.958 и Срба 70.110 (79. стр.). На страни 70. *Прегледа* стоји: Хрвата 1.031, Јевреја нема одвојено, Муслимана 8.043, Срба 70.175 и осталих 361. Број жртава чија националност није утврђена према истом извору износи 367.107 (од чега је највећи дио, њих 360.000 страдало на јасеновачкој Градини). Укупан број проглашених жртава, према подацима из 1984/1985. године, износи 130.559, док је укупан број жртава на стратиштима 446.717. Провјером података датих у *Прегледу* дошла сам до следећег броја: Срба 81.455, Муслимана 14.871, Хрвата 1.459 и осталих 711 (од чега 326 Јевреја), што укупно износи 98.496 жртава. Када се овом дода 367.107 жртва чија националност није утврђена, добију се 465.603 жртве, а не 446.717. Из *Прегледа* се не види на основу чега или, боље рећи, којих извора се дошло до ових показатеља. Број жртава у рубрици број 3, гдје се даје укупан број и у рубрикама 6, 7, 8. и 9. с појединачним подацима се разликује. Тако се за Хрвате Бихаћа дају два податка: укупан број 33 и збир појединачних 8, а за Посушје 45 и 75. Код Муслимана Бихаћа наводи се 260 и 2.000, за Чајничке 509 и 979, за Фочу 3.038 и 1.075, за Мостар 44 и 152, за Олово 62 и 13 и за Вишеград 1.695 и 96.

Код Срба за Бихаћ износи се укупан број 3.873 и збир појединачних 14.455, за Чајничке 63 и 136, за Фочу 409 и 127, за Лајле 1.021 и 629, за Љубушки 37 и 103, за Олово 362 и 146, за Мостар 167 и 1.211, за Соколац 1.626 и 555 и за Требиње 813 и 334.

Још једно непознавање проблема којим се бави Булатовић у вези је с тврдњом да у Архиву Босне и Херцеговине у Сарајеву "готово за сваку општину има података ко је, када и на који начин упућен у Јасеновац или неки други концентрациони логор, на присилни рад итд. Уколико би се сва та грађа детаљно изучила, могли би се реконструисати доста прецизни спискови страдалих у Јасеновцу" (19. стр.). Тачно је да у овом архиву (фонд Земаљске комисије) има података и то за сваку општину. Пошто студија у поднаслову има ознаку историјска, онда је то требало и истражити. Иначе, у овом фонду има 13 књига, 110 савезака и 314 кутија грађе. У истој установи налази се и Анкета СУБНОР-а Босне и Херцеговине из 1961. године, која садржи податке о погинулим и преживјелим борцима у НОБ-и, жртвама фашистичког терора, отјераним на присилни рад, бившим политичким затвореницима, интернирцима и депортирцима, те бившим ратним заробљеницима, који аутор није користио. Мада и ова анкета има доста недостатка, барем је ближа времену о којем је ријеч од номенутог *Прегледа*.

Тај недостатак Булатовић надокнађује кориштењем неколицине докумената из три књиге грађе о Јасеновцу, коју је сабрао и уредио Антун Милетић. Милетићеве књиге само су покушај да се грађа о Јасеновцу нађе на једном мјесту. У њима су свега три документа из бањалучког музеја, док грађе из осталих босанскохерцеговачких архива нема. Ове три књиге имају низ погрешно датих података (свеска с именима лица која примају пакете, спискови кројача, гдје се понављају имена и заточнички бројеви, па то више није нпр. 126 него 108 лица итд.).

На неколико мјеста Булатовић наводи да се низ података везаних за ову тему налази у посједу католичке цркве, али се не могу користити, јер нису приступачни. Ако су недоступни, каква је њихова вриједност?

Не стоји ни тврдња да наша историографија не изучава геноцид. Већ неколико година ради се на пројекту о Југословенима у фашистичким затворима, заробљеничким и концентрационим логорима и покрету отпора европских земаља у вријеме другог свјетског рата, на чему раде републички тимови. Резултат је седам књига из едиције *Страдања и отпори* које су се појавиле крајем 1988. и почетком наредне године, затим научни скуп о затворима и логорима у Црној Гори, научни скуп о Јасеновцу.

Најпотпунија студија о страдању Јевреја за Булатовића је она из 1952. године. Постоји неколико књига новијег датума, па све оне заједно дају цјелину о страдању Јевреја.

Велики недостатак ове књиге је тај што не садржи критичку оцјену извора и литературе. Прије свих побројаних књига о геноциду, аутор је могао прочитати седам књига заборављеног холокауста Кристијана Бернардака. Исто тако, требао би да зна да уводни дио не може чинити трећину књиге. Не може се, такође, сабирни логор у Крушчици називати концентрационим логором.

Друга трећина књиге говори о искуствима и дометима антрополошког метода и резултатима антрополошких истраживања 1964/65. и 1976. године (174–284. стр.). У овом дијелу је само пренесено оно до чега су други у својим истраживањима дошли (Шрецељ, Бродар, Погачник Живановић и др.). Површина гробних поља износи 111.304 м² и дијели се на гробна ноља која су обиљежена, затим на она с већом могућношћу постојања жртава и на поља с мањом могућношћу постојања жртава. Површину гробних поља аутор је помножио с бројем од 9 жртава по квадратном метру и добио 1.001.736 жртава. До броја 9 је дошао узимањем просјека 5 сонди. У књизи је дато укупно 15 сонди:

- 17 жртава по м² (174. стр.),
- 197 жртава на сонди 6 x 2,5 м = 13 по м² (а не 22, колико наводи аутор на 190–191. стр.),

- 48 жртава на сонди 3x4 м=4 по м² (192. стр.),
- 10 жртава на сонди 4x3 м=0,8 по м² (193. стр.),
- око 12 жртава на 12 м²=1 по м² (195. стр.),
- сонда 4x3 м без жртава (195. стр.),
- 26 жртава на сонди 3x4 м=2,2 по м² (197. стр.),
- 3 жртве на сонди 4,20x3,10 м=0,2 по м² (198. стр.),
- 23 жртве на сонди 3x5,5 м; 1,4 по м² (200–201. стр.),
- 107 жртава на сонди 33x1,5–3 м=1,5 по м² (201–202. стр.),
- 30 жртава на сонди 3x3,5 м=2,9 по м² (202. стр.),
- 9 жртава на сонди 2,60x2,60 м=1,3 по м² (203–204. стр.),
- 5 жртава на сонди 2,20x1,50 м=1,5 по м² (204–205. стр.),
- 8 жртава на сонди 3x1,5 м=1,8 по м² (204–205. стр.),
- 10 жртава на сонди 3,50x1,60 м=1,8 по м² (204–205. стр.).

Укупан збир износи 50,4 и подијељен с 15 даје 3,36 жртве по квадратном метру. Подаци о броју жртава на странама 190–205. и 247–253. се не слажу, мада је ријеч о истим. Дато је укупно 11 погрешно датих бројева.

Поглавља о злочинима у Босанској Дубици (303–370. стр.) и стратишту у Смикама (371–402. стр.) такође су промашај. Злочини су вршени свуда и сва су мјеста подједнако важна. Булатовић итиче да је Босанска Дубица имала највише жртава, а ниједном не наводи колико. Пронустио је, при томе, неколико вриједних докумената који се односе на Дубицу (исказ Мушановић Асима, Мрган Ибрахима и Палија Даринке), као и на села Јохова, Влашковци, Парнице, Новоселци, Мразовци, Скључани, Фурде, Хаџибаир и Слабиња. За ову тему веома је важна и грађа која се односи на Босанску Градишку, Босанску Крупу и Приједор. У тој грађи је неколико стотина докумената који се односе на слање становништва у логоре. Посебно је интересантан исказ Ђурић Јове, лађара који је у Јасеновцу био заточен од 23.3.1942. године. Он је за Градину превезао око 200.000 људи. Одмах се намеће и питање колико је било лађара, колико скела, колики је био њихов капацитет, број прелазака и временски услови.

У последњем поглављу аутор утврђује број страдалих лица у јасеновачком логору на основу анализе исказа гробара и крпара, анализе антрополошких истраживања и површина гробница, те спискова страдалих лица у Јасеновцу на основу записника Земаљске комисије за утврђивање злочина окупатора и њихових помагача. Ова последња анализа није урађена. Што се прве двије тиче, оне имају великих недостатака. Аутор се није смио ограничити само на исказе тројице гробара и једног крпара, чије изјаве не доноси у цјелости, већ је морао сучелити све изјаве које говоре о броју лица пристиглих и ликвидираних у Јасеновцу (нарочито ону Драгана Пфајфера из Загреба, писара у логору). Аутор није објаснио ни то како се могло свакодневно пребацивати људе на другу страну када су биле велике падавине и излијевања Саве, и како су зими, када је земља била залеђена сахрањивани. Код анализе површине гробних поља и броја сонди морале су се узети све, а не само пет сонди. Није одговорено на још нека важна питања, а то су колико је људи умрло од глади, тифуса и других болести, колико је лица одведено у логор Сајмиште и на рад у Њемачку.

За тему од оваквог значаја требало је користити далеко више извора, а не само 24 документа из Војноисторијског института, 16 из Архива Југославије и 112 из Архива Босне и Херцеговине.

Није уобичајено да у напоменама буду јединице (4) којих нема у библиографији и да се у библиографији наводе оне којих нема у напоменама (98).

Уважавајући дугогодишњи труд аутора на овој изузетно сложеној теми, као и чињеницу да до сада нисмо имали књигу о Јасеновцу, треба рећи да тачан одговор на питање колико је људи страдало у њему, није добивен. Најважнији разлог су извори који су великим дијелом уништени или однесени, а грађа настала након рата (Земаљске комисије, СУБНОР-а и мемоарска) не омогућава увид у цјелину збивања.

Сенија Милишић

Ф.Д.Волков, *Тайное становится явным. Деятельность дипломатии и разведки западных держав в годы второй мировой войны*, Москва 1989, стр. 366.

Ова занимљива књига познатог совјетског историчара Волкова о активностима дипломатије и обавјештајних служби у вријеме другог свјетског рата настала је на бази завидног коришћења совјетских и страних архива, као и разноврсне литературе. Она детаљније освјетљава мало познате странице историје рата широј читалачкој публици, везане за дипломатску активност и политику СССР-а и његових савезника, као и земаља фашистичког блока. Пред читаоцем се тако откривају тајне везане за шифроване операције: "Химлер", "Болеро", "Каиро II", "Цицерон", "Терминал" и друге. Аутор опсежно разматра питања везана за непоштовање Велике Британије и САД својих предузетих савезничких обавеза према СССР-у, истичући да је антифашистичка коалиција и поред тога издржала сва искушења, првенствено због надљудских напора и великих побједа Совјетског Савеза, потврђујући тиме још једном одавно изречене тезе совјетске науке.

Књига је подијељена у 11 глава. Прва глава, под симболичним насловом *Почетак трагедије*, говори о почетку рата, оклијевајућем курсу и компромисној политици Чембрлена и Даладјеа, "чудном рату" на западу. Оцјењујући улогу и понашање СССР-а у овим великим превирањима и дипломатским борбама и нагодбама, те у склапању пакта Молотов-Рибентроп, аутор сматра да је последице тога било оправдано заузимање западне Украјине и западне Бјелорусије у којима је живјело 6 милиона Украјинаца и 3 милиона Бјелоруса, тумачећи то опасношћу од Нијемаца. Глава друга је посвећена "денкерском чуду", а глава три говори о мистериозном, никад довољно освјетљеном лету Рудолфа Хеса у Шкотску. Четврта глава је посвећена плану "Барбароса" и избијању сукоба између Њемачке и Совјетског Савеза. Остале главе хронолошки прате развој догађаја и ток дипломатских јавних и закулиских активности зараћених страна. Кроз цијелу књигу се као нит провлачи ауторов мисао да западне државе нису имале од почетка до краја рата искрен однос, него да је СССР прихваћен као неминован и силом прилика неопходан партнер према којем је требало имати резерву. Аутор при потврђивању ове тезе говори много више о тој политичкој и савезничкој "дволичности" западних сила, а с друге стране је много више склон оправдању совјетске политике, њених промашаја и погрешних процјена.

Интересантна су посебно нека разматрања када је управо у питању Совјетски Савез, разматрања која се у неким сегментима разликују од оног што су досад презентирали совјетски историчари. Волков открива совјетском читаоцу да је влада знала за њемачке припреме за рат, јер су информације пристизале са свих страна, из Француске, Швајцарске, САД, Варшаве, Анкаре, Рима и других градова, да је земља још раније почела припреме за одбрану, али да се влада показала